MÁTHÉ DÉNES*

A REFORMÁCIÓ HATÁSA A MAGYAR STANDARD NYELVVÁLTOZAT FORMÁLÓDÁSÁRA

Kulcsszavak: *reformáció, Biblia, irodalmi nyelv, nyelvjárás, latin nyelv, nemzeti nyelvek, nyomdászat, helyesírási és fonológiai normák, nemzeti standardok*

Előadásom témája a kora újkori katolikus egyház és a reformáció, valamint a reneszánsz, a katolikus egyház és a reformáció összefüggés-hálózatában helyezhető el. A korszak szorosabban vett teológiai, egyházi törekvéseit és konfrontációit világi művelődési folyamatok is áthatották, a kor társadalmi törekvései is befolyásolták, ami – érthető módon – nagyon megnehezíti a jelenségek leírását, értékelését. Kétségtelen, hogy ennek az igen bonyolult viszonyrendszernek a megközelítése nemcsak filozófiai, teológiai, kultúrtörténeti, hanem felekezettörténeti előfeltevésektől is függ.

E lehetséges nézőpontkülönbségekhez képest viszont vitathatatlan, hogy a Biblia nemzeti nyelvekre történő programszerű lefordítása, a keresztény-vallásos irodalom nemzeti nyelvű megteremtése, az istentisztelet, az igehirdetés anyanyelvűsítése a reformáció érdeme. Ez a korabeli magyar társadalomban az iskolahálózat kiszélesítésével s a nyomában megszülető, anyanyelven is iskolázott világi értelmiségnek, a deákságnak a létrejöttével egészült ki. Másfelől viszont az is tény, hogy Magyarországon a Mátyás király kori *latin nyelvű reneszánsz irodalommal* párhuzamosan megszületett a *katolikus szellemiségű kolostori irodalom*, amely ugyan kis létszámú közösségekhez szólt, de *nyelvében magyar volt*. És az is közismert, hogy az úgynevezett vulgáris nyelvek, vagyis a népnelvek (mai szóval: nemzeti nyelvek) kiművelését elsőként a reneszánsz tudósai, a humanisták szorgalmazták. Időben őket követték az anyanyelvű Bibliát és igehirdetést középpontba helyező reformátorok, s nem sokkal később a katolikus egyház tekintélyét és pozícióját visszaállítani akaró ellenreformátorok.

A magyar művelődéstörténetben századokon át működött e két utóbbi tendencia; még a 18. század végén, a 19. század elején is kétféle írásmódról: katolikus és protestáns írásmódról tanúskodnak a korabeli dokumentumok. Ebben a kettősségben a Magyar Tudós Társaság által 1832-ben kiadott helyesírási szabályzat teremtett – legalább elvi-normatív – egységet. De ennél a stádiumnál is figyelembe kell vennünk, hogy ez a helyesírási szabályrendszer a különféle nyelvjárásokat beszélőknek csak az írásgyakorlatát próbálta egységessé tenni, de ez később sem szüntette meg a nyelvjárási különbségeket. Figyeljük meg ehhez, hogy a 20. század közepén, vagyis az első magyar helyesírási szabályzat kidolgozása után több mint egy évszázaddal, hogyan határozza meg egyik tekintélyes nyelvészünk az *irodalmi nyelv* fogalmát:

„Az irodalmi nyelv a nyelvjárási sokféleség fölé rétegeződő, egységre törekvő nyelvváltozat, keletkezése, léte tehát kétségtelen, ha azt látjuk, hogy

* MÁTHÉ Dénes (1952), PhD, nyelvész, a BBTE nyugalmazott docense. E-mail: mathedenesitt@yahoo.com.

az írók nem a saját anyanyelvjárásukon írnak, hanem származásuktól függetlenül egyazon, számukra voltaképpen idegen nyelvváltozatot használják, vagy legalább igyekeznek használni”.¹

E meghatározás kapcsán megjegyzendő, hogy az *irodalmi nyelv* terminushoz két fogalmat kapcsol a szakirodalom. Az egyik a már említett „nyelvjárások feletti” nyelvváltozatot jelenti. A másikon a funkcionális stílusok egyike: a szépirodalom nyelve, a szépírói stílus értendő. Erdélyben Szabó Zoltán munkásságához kapcsolódik a fogalomnak ez az értelmezése, aki a magyar irodalmi nyelv történetét magyar stílustörténetként dolgozta ki. Tanulmányomban nem ebben az értelemben, hanem – amint a cím is jelzi – a *standard* műszó szinonimájaként használom a terminust.

E vázlatos előretekintés után térjünk vissza a 16. századba.

A 16. SZÁZADI HUMANIZMUS ÉS A MAGYAR NYELV

A 16. századi humanizmus két ellentétes tendenciát képviselt a latin, illetve a népnyelvek használatát illetően. Voltak, akik a szegényes szókincsű, rendezetlen írású nemzeti nyelvek kiművelésén fáradoztak. Mások viszont a latin nyelv tekintélyének a visszaállítására törekedtek, s ezzel együtt elutasították a nemzeti nyelvek irodalmi használatát. Például a flandriai Georgius Haloinus *De restauratione linguae latinae* című, 1533-ban megjelent munkájában azt írja, hogy Magyarországon nem magyarul, hanem német és latin nyelven írnak. Ennek okát ő abban látja, hogy a magyar nyelv is azok közé tartozik, amely nyelveken nem lehet kultúrát művelni.²

Ezzel a megbélyegzéssel szemben Sylvester János, az első latinul írott magyar nyelvtan szerzője az 1539-ben megjelent, *Grammatica Hungarolatina* című munkájában kijelenti: a magyar nyelv nem kevésbé szabályozott, mint „bármelyik elsőrendű nyelv: a héber, a görög és a latin.” Ő is belátja a magyarság nyelvi-kulturális elmaradottságát, de ennek okát nem abban látja, hogy nyelvünk alkalmatlan a műveltség hordozására, hanem abban, hogy *nem használtuk saját nyelvünket*: „Megvolt nekünk anyanyelvünk [linguae patriae] eddig elásott kincse, melyet most megtaláltunk, előástunk, és napfényre hoztunk; és ha nem mondunk le használatáról, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk”.³

REFORMÁCIÓ, NYOMDA, MAGYAR NYELV

Közismert, hogy a mohácsi vész után Magyarországon két királyt választottak. A katolikus Habsburg Ferdinánd befolyása alá került északnyugat-magyarországi területeken a reformá-

1 BÁRCZI Géza: *Nyelvjárás és irodalmi stílus* = Uő: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Gondolat, Bp., 1980. 370–417, 377. Megj.: Bárczi szövege előadásként 1958-ban hangzott el.

2 TÉGLÁSY Imre: *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*. Humanizmus és reformáció 15. Akadémiai, Bp., 1988. 13.

3 *A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Szerk. TARNAI Andor–CSETRI Lajos. Szépirodalmi, Bp., 1981. 80–81.

ció terjedését a politikai-egyházi hatalom nagyrészt megakadályozta. A Zápolya János országlásához tartozó középső és keleti részeken Luther és Kálvin eszméi – az országgyűlések tiltásai ellenére – szabadabban terjedhettek. És itt ez volt a jellemző 1541, Buda török bevételére és az ország középső részének elfoglalása után is. Zápolya özvegyét, a katolikus Izabella királynét és fiát, János Zsigmondot a szultán Erdélybe helyezte, és egyfajta védnökséget gyakorolt fölöttük; Fráter György nagyváradi katolikus püspök politikai befolyása bizonyos fokig korlátozta, de nem akadályozhatta meg a reformáció térhódítását. Dél-Erdély szász városaiban a reformáció lutheri iránya Johannes Honterus tevékenysége nyomán jóformán akadálytalanul meggyökeresedett. Ez a folyamat Fráter György halála (1551) után egész Erdélyben felgyorsult. Amikor 1556 végén az erdélyi rendek hívására Izabella és János Zsigmond Sziláziából visszajött Erdélybe, az ország nagyobbik része már protestáns volt. A királyné élete végéig katolikus maradt, de a helyzetet tudomásul vette, és egyebek közt jóváhagyta, illetve megerősítette az országgyűlésnek azt az igényét, hogy a marosvásárhelyi, kolozsvári, nagyváradi kolostorokban protestáns polgári iskolák szerveződjenek.

Mivel a korszak erdélyi vallásgyakorlata kezdetben a lutheri reformációt részesítette előnyben, az országgyűlés a katolikus vallás mellett ezt a protestáns religiót ismerte el, iktatta törvénybe az 1550-es évek végén. Ezzel a valláspolitikai döntéssel Erdélyben létrejött a *recepta religiók*, a *bevett vallások* rendszere, amely lehetővé tette két, majd négy keresztény felekezet törvényes egymás mellett élését. 1564-ben a lutheri iránnyal együtt a helvét (kálvini), 1568-ban pedig az unitárius reformációt is elfogadta a Diéta. (Zárójelben megjegyzendő, hogy ezek a felekezettörténeti események, melyek e sommás megközelítésben letisztultaknak mutatkoznak, a valóságban nagyon is dinamikus, kusza és ellentmondásos folyamatokban mentek végbe; és azt is meg kell említeni, hogy az unitárius felekezet név szerinti elkülönülése a katolikus Báthoriak idejében történt.) Idézzük az 1568-as tordai országgyűlés vallásügyi határozatát, amely eszmeileg a reformáció egyetemes értékei közé tartozik, nyelvében pedig a korabeli Erdély magyar nyelvhasználatának dokumentuma:

„Urunk ő felsége miképpen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképpen mostan is ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, ki-ki az ő értelme szerint, és az község, ha venni akarja, jó, ha nem penig, senki kényszerítéssel ne kényszerítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért penig senki a superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bántassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébi constitutiók szerint, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyegezzön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyón”.⁴

A magyar nyelv értékének, használata fontosságának a felismerése egybeesett a reformáció törekvéseivel, melyeknek megvalósításához fel lehetett használni Johannes Gutenberg rend-

4 BALÁZS Mihály: *Eszmei és műfaji frissesség a 16. századi párbeszédű unitárius művekben. 1568: a tordai országgyűlés határozata = A magyar irodalom története. I. Főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Gondolat, Bp., 2007. 286–295, 286.*

kívül fontos technikai találmányát: a nyomdát. A 16. században Magyarországon és Erdélyben „30 helységben összesen 20 műhely tevékenységéről van tudomásunk, ahol – mai ismereteink szerint – 50 név szerint is ismert nyomdász gondozásában összesen mintegy 850 kiadvány készült”.⁵

Kétségtelen, hogy ez a gazdag nyomtatott irodalom, amely nemcsak teológiai, hanem szépirodalmi anyagot is tartalmazott, önmagában is hozzájárult egyfajta standardizálódáshoz, mivel ugyanazt a szöveget különféle nyelvjárásokat beszélő emberek olvasták, s ez befolyásolta nyelvhasználatukat, írásmódjukat.

És itt vissza kell térnünk Bárczi Géza fentebb idézett meghatározásához, amely az irodalmi nyelvet a nyelvjárások viszonylatában határozta meg (a 20. század harmadik negyedében jó néhány jelentős tanulmány született ebben a paradigmában). E megközelítés jogosultsága kétségtelen, de előadásomban nem ezt követem, hanem a *bizonyos fokú tudatos normakövetés* elvére és gyakorlatára való tekintettel azokból a *magatartásmodellekből* idézek néhányat, amelyek valamilyen fokon befolyásolták a 16. század magyar nyelvhasználatát. Az ezek nyomán formálódó nyelvváltozatok egyik jellemzője az volt, hogy átlépték a tájnyelvek regionális határait. Ezek a nyelvváltozatok tehát *ilyen* értelemben általánosabbak és földrajzilag is átfogóbbak az egyes dialektusoknál.

Ezt a nézőpontot az indokolja, hogy tudjuk: a magyar deákság tagjai – a kor népi-értelmi-ségi rétege (tanítók, jegyzők, adószedők, uradalmi intézők, tisztek, kalmárok stb.) – különféle felekezetek és régiók csak részben megegyező tananyagú, tehát nem egységes műveltséget nyújtó iskoláiból kerültek ki, de írásgyakorlatuk, nyelvhasználatuk egyfajta nyelvjárás-felettséget is jelentett. Ennek eredménye a 16. század magyar nyomtatott és kézírásos irodalmának igen sokszínű világa, amely a különbözőségek mellett egyezéseket is mutat, s ezek az egyezések a *bizonyos fokú tudatos normakövetés* bizonyosságai, a nyelvi-nyelvhasználati egységesülési folyamatok első jelei. E tendenciák keretét a reformáció teremtette meg, mivel az egyházban, az iskolában, a törvénykezésben is meghonosította az anyanyelv használatát, és ezt nemcsak a nyomtatott írásbeliségben, hanem a szóbeliségben is gyakorolta.

A nyomdatermékek kapcsán – az egységesítés sajátos módjaként – külön kell megemlíteni Heltai Gáspár eljárását, aki a hozzá beérkező kéziratokat a maga írásgyakorlata és belátása szerint megváltoztatta. Példaként hivatkozhatunk a következő esetre: az 1560-as évek elején Weres Balázs magyarra fordította Werbőczy István latin nyelvű *Tripartitumát*; a munka első ízben a debreceni Hoffhalter nyomdában jelent meg 1565-ben; Heltai Gáspár 1571-ben újra kiadta ezt a törvénykönyvet, az előszóban azzal a megjegyzéssel, hogy Weres fordítását „im valamennyire megtisztítottam és megjobbítottam. (...) hogy a iambor oluásó meg ne akadjon az olvasásban, el hántam a nehéz Orthographiát, auagy írásnac módiát, és a szokottra hosztam”.⁶ Világosan megfogalmazódik itt, hogy Heltai a 16. század magyar írásvilágában – amely Dévai Bíró Mátyás és mások egységesítő törekvései ellenére igen kusza maradt – egy

5 BORSÁ Gedeon: *Magyarországi nyomdászattörténet. XV–XVII. század = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. Szerk. HARGITTAY Emil. Universitas, Bp., 1997. 22. A tanulmány első megjelenése: *Régi könyvek és kéziratok*. Szerk. PINTÉR Márta. Népművelődési Propaganda Iroda, Bp., 1974. 85–96.

6 ABAFFY Erzsébet: *Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban*. Magyar Nyelv IL(1953). 1. sz. 32; Lásd még MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Akadémiai, Bp., 1963. 114–115.

bizonyos írásmódot *szokott*nak, azaz legalábbis az iskolázottak egyik csoportjában ismertnek és közhasználatúnak tartott.

Heltai Gáspár akár drasztikusnak is mondható eljárása kapcsán elmondandó az is, hogy hatása a magyar nyelvterületen igen jelentős volt, mert az ő nyomdájából került ki a reformáció századának legtöbb magyar nyelvű kiadványa, s mert a korszak legjelentősebb munkája, a vizsolyi biblia az ő írásmódját vette át.

Kiemelkedő személyiségek hatása a nyelvhasználatra

A különféle kiadványok írásmódja, a Biblia olvasása és hallgatása mellett a gondolkodási és nyelvi formák *követésének* másféle lehetőségeként említhetjük meg azt az esetet, ha egy-egy vezéregyéniség próbál tudatosan mintát adni a maga munkatársainak, közösségének, korának. Konkrétabban olyan példákra szeretnék hivatkozni, amelyek a szövegalkotásban, valamint a kereszténység- és magyarságszemléletben próbáltak követésre méltó mércét megfogalmazni.

Dávid Ferenc (1520 k.–1579) az 1569-ben kiadott prédikációs kötetének előszavában kijelenti: először is azért vállalta magára e prédikációk kinyomtatásának gondját és munkáját, hogy az *Antikrisztus bélyegét homlokunkról levehessük*; „MASODZOR hog az eg'ügyű tanitocnac es lelki pastorocnac neminemű forma adatattnc eleiben, micor az Atya istenről ennec az ő egyetlen fiarol es az szent lelecről tanittani akarnac, minemű formát kövessenec”.⁷

Ehhez az inkább eszmei-formai, teológiai mintaadáshoz társítható a reformáció retorikai-homiletikai szemléletéből eredő szép beszéd iránti igény. Az 1590-es években Enyedi György (1555–1597) a pütködsdi események kapcsán a „nyelveken való szólást” magyarázva egyebek közt a következőket mondja: a nyelveken való szóláson nemcsak a különféle nyelvek ismeretét kell érteni, „hanem az ékesen és szépen való szólást is, mert az, ki sok nyelveket tud, sokat hall és sokat olvashat és érthet. Az ilyen embereknek pedig szavok ékes, és sok külömb-külobbféle dolgoknak beszélgetésével gyönyörködteti az hallgatóknak füleket. Értsed azért itt az ékesen szólókat is”.⁸

Végül a 16. századi magyar irodalmi nyelv formálódását befolyásoló tényezők közül a kereszténységben és a „nemzetiségben” való gondolkodást és nyelvhasználatot hozom fel példaként. Enyedi György Pál apostol szeretethimnuszát (1Kor, 13) értelmezve, egyebek közt azt mondja, hogy van a szeretetnek néhány fokozata, melyeket a különféle nyelvekben más-más szóval neveznek meg, de e „grádusok” mindenikére a magyarban ugyanazt a szót használják. Fejtegetésében kívülről közelít a szeretet lényegéhez: „Vagyon azért olyan szeretet (Dilectio), ki csak az jóakaratan áll és jókévánságban, ki meg lehet mind az egymás esmérők s mind az esméretlenek között. Mint mikor valaki felől tisztességes dolgot hallunk, szép hírt, nevet, szeretjük, ha nem esmérjük is, és jót kívánunk”. Ehhez képest a szeretet második fajtája – a „charitas” – „vagyon csak az egymás esmérők között, kik egymást felette igen kedvelik, és semmire egyébre tekintetek nincs, hanem hogy egymásban gyönyörködhessenek”. Enyedi értelmezésében Pál apostol nem ezekről, hanem a szeretet harmadik grádusáról beszél, melynek „gyökere az természet”. Ez, „noha igen nagy és buzgó, de mégis tisztességes, de mégis senki előtt nem kárhoztatandó, mint az atyáknak és anyáknak az ő magzatjokhoz való szerel-

7 DÁVID Ferenc: *Első része az Szent Irasnac külön külön reszeyből vőt predicaciocnac...* Albae Juliae MDLXIX. (oldalszám nélkül).

8 Enyedi György *Prédikációi*. 1. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Lovas Borbála. MTA–ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, Bp., 2016. 124.

mek és viszontag, azoknak egymáshoz, az kik vér szerént és nemzetségtől egymáshoz vadnak köteleztetve. Ez szeretetnek grádussát az magyar ugyancsak szeretetnek híja. (...) Itt azért az apostol, s egyebütt is a Szentírás, mikor magasztalja és ajánlja az szeretetet, nem szól sem az első, sem az második grádusról, hanem az utolsóról. Mondanád: Tehát csak az atyafiak és vér szerént való emberek közt való szeretetre int az Szentírás? Bezzeg, hogy arra, de vedd eszedben, hogy az keresztyének egymás között mind atyafiak, azért híják az magyarok az ilyen szeretetet atyafiúi szeretetnek”.⁹

THE INFLUENCE OF THE REFORMATION ON THE DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN LITERARY LANGUAGE

Keywords: *Reformation, Bible, literary language, dialect, national languages, the language of worship, printing house, orthographical and phonological norms, standard language*

This paper analyses the roles of the Reformation in the development of the Hungarian literary language in the 16th century. This investigation is based on the following facts:

- the main basis of the ideas of the Reformation was the Bible (cf. the principle of *Sola Scriptura*). One of the central tasks of the Reformation was the translation of the Bible into national languages;
- the consequence of this program was the change of the language of worship: Latin was exchanged with national languages;
- The Reformation made use of the printing house. This new technology had an essential role in the forming of some orthographical and phonological norms because people speaking different dialects used the same Bible and other publications;
- the intellectuals of the age, bishops, ministers, etc. used a more elaborated language and this served as a model for others.

These facts form the pillars of this research, based on the 16th century Hungarian church literature, presenting the roles of the Reformation in the development of the Hungarian standard language.

INFLUENȚA REFORMEI ÎN DEZVOLTAREA LIMBII LITERARE MAGHIARE

Cuvinte-cheie: *Reforma, Biblie, limba literară, dialecte, limba latină, limbile naționale, tipografie, norme ortografice și fonologice, standarde naționale*

Lucrarea abordează efectele Reformei asupra dezvoltării limbii literare maghiare din secolul al XVI-lea. În consecință se bazează pe următoarele fapte:

- baza principală a ideilor Reformei o constituia Biblia (principiul *Sola Scriptura*). Ca atare în centrul programei Reformei se afla traducerea Bibliei în limbile naționale;
- în consecință limba latină a fost înlocuită în biserici cu limbile naționale;
- Reforma se folosea de tipografie. Acest fapt avea un rol desăvârșit în formarea anumitor norme ortografice și fonologice, adică în formarea standardelor naționale, fiindcă vorbitorii diferitelor dialecte foloseau aceași Biblie și publicații bisericești, etc.
- intelectualii, episcopii, preoții foloseau un limbaj mai normativ, și serveau ca modele pentru oamenii de rând.

Aceste puncte de plecare servesc la conturarea dezvoltării standardului maghiar în secolul Reformei – pe baza unor documente bisericești din epoca respectivă.

⁹ Uo. 124–125.